Vol 7 Issue 2 March 2017

ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

......More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL

ISSN: 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651(UIF)
VOLUME - 7 | ISSUE - 2 | MARCH - 2017

विदुरनीत्यां धर्मस्य विवेचनम्

शर्मिला
संस्कृत प्राध्यापिका, रा. व. मा. विद्यालय, सुन्दर पुर(रोहतक)

प्रस्तावना :–

धर्म शब्दः ''धृञ् धारणे' धातुना मन् प्रत्यय योजनात् निष्पन्नो भवति। अस्य व्युत्पत्तिः निम्न प्रकारेण कृतास्ति –

1. येन लोकः ध्रियते स धर्मोऽस्ति।
2. यः लोकं धरति स धमोऽस्ति।
3. यः अन्यैः सह ध्रियते स धर्मोऽस्ति।[1]

व्याकरणानुसारं धर्म शब्दस्य अर्थः धारणमेव भवति। महर्षिः यास्कः निरूक्ते 'धर्म' शब्दस्य अर्थः नियमः अकथयत्। द्वयानुसारं धर्म शब्दस्य अयं अर्थः प्रतीयते यत् येन नियमेन लोकं ध्रियते सैव धर्मः अस्ति। वेद व्यासः महाभारते धर्मस्य लक्षणं एवं कृतमस्ति यत् ''धारणात् जनाः इमं धर्मः कथयन्ति। धर्मः प्रजां धारयति यः धारणेन सह भवति स एवं धर्मः। अनेन स्पष्टमस्ति यत् धर्म शब्द अतिव्यापकोऽस्ति'' ।[2]

मनुस्मृतौ धर्मस्य दश लक्षणानि सन्ति – धैर्य – क्षमा – दम– अस्तेय –शुचिता – इन्द्रियनिग्रह – बुद्धि – विद्या – सत्य – अक्रोधश्च – एतानि धर्मस्य दश लक्षणानि सन्ति।[3]

मन्वनुसारं धर्मः मनुष्यस्य मृत्यूपरान्तेऽपि सहायकः भवति।

धर्म एव एतादृशं मित्रमस्ति यः म्रियतेऽपि सततम् अनुगच्छति।

---

[1](i) ध्रियते लोकः अनेन इति।
(ii) धरति धारयति वा लोकं इति।
(iii) ध्रियते यः सः धर्मः इति। धर्म सिन्धु, पृ॰ – 1

[2]धारणाद्वर्ममित्याहु धर्मो धारयते प्रजाः।
यः स्याद्धारण संयुक्तः स धर्म इति निश्चयः।।
म॰ शा॰ प॰ 109 / 11

[3]घृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शोचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।। मनुसमृति 6 / 92

अन्यसर्वञ्च तु शरीरेण सह नश्यति।[1]

शुक्रनीतौ अकथयत् यत् सर्वप्राणिनः प्रति अनृशंसता एव परम धर्मोऽस्ति।[2]

शुक्रनीतौ मानवाय धर्मात्मा भवितुं सन्देशं यच्छन् अकथयत् यत् धर्मं विना सुखं न मिलति। अतः मानवः धर्मपरायणमेव भवितव्यम्।[3]

कथासरितसागरे धर्मं मनुष्यस्य एकमात्र बन्धुः वदन् अकथयत्

यत् एकाकी बन्धुः धर्म एव मानवं न त्यजति।[4]

मानवस्य सर्वदा धर्मे एव आसक्तिः भवेत्, स्त्री–मृगयादिषु न।[5]

श्रीमद्भागवदानुसारं वेदेन यस्य विधानः कियते स्म, सैव धर्मः तस्य च विपरीतं अधर्मः वर्तते।[6]

पद्मपुराणे सत्पात्रं दानं, श्रीकृष्णे बुद्धिः, पित्रौः सम्मानः, गुरू–वेदवाक्येषु श्रद्धा, बलि–गौग्रासश्च दानं – एते –षड् धर्मस्य लक्षणानि अकथयन्।[7]

वैशेषिक दर्शनस्य प्रणेता महर्षिः कणादः धर्मस्य लक्षणम् एवं कृतमस्ति – ''येन इहलोके उन्नतिः अस्तु परलोके च कल्याणस्य प्राप्तिर्भवति सैव धर्मोऽस्ति।[8]

हारीतः जैमिनिमुनेः इव धर्मं श्रुति–प्रमाणकः अमन्यत।[9]

तैत्तिरीयाण्यके धर्मस्य विषये अकथयत् यत् 'धर्मस्य' आधारे एव अस्य सम्पूर्णस्य जगतः सता निर्भरं करोति।[10] कर्णभारानुसारं – 'पुरूषः यत्नपूर्वकं धर्मस्यैव साधना कुर्यात्।[11]

---

[1]एक एव सुहृद् धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति। तदेव 8 / 17
[2]अनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभूतां यतः। शुक्रनीति 1 / 159
[3]सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् शुक्रनीति 3 / 2
[4]एकस्तु बान्धवो धर्मो न जहाति पदात्पदम्। कथासरितसागर 9 / 1 / 28
[5]धर्मे च सततासक्तिर्न तु स्त्रीमृगयादिषु। तदेव 9 / 2 / 87
[6]वेद प्राणिहितो धर्मो हृयधर्मस्तद्विपर्ययः। श्रीमद् भाग॰ 6 / 1 / 44
[7]पात्रे दानमतिः कृष्णमातापित्रोश्य पूजनम्।
[8]श्रद्धाबलिर्गवां ग्रांस षड्विधधर्म लक्षणम्।। प॰ पु (कल्याण धर्मांक पृ॰ – 148)
[9]मतोऽभ्युपदयनिः श्रेयस्सिद्धिः स धर्मः। वैशें सूत्र – 1 / 1 / 2 (धर्म सिन्धु)
[10]श्रुति प्रमाणको धर्मः। (धर्मशास्त्र का इतिहास) भाग–1 पृ.–5
[11]धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा। तै॰ आ॰ 10 / 63 / 7
[12]धर्मो हि यत्नैः पुरूषेण साध्यः। कर्णभार – 1 / 17

वाल्मीकिः रामायणस्य अरण्यकाण्डे धर्मस्य विषये अकथयत् यत् 'धर्मात् अर्थः उत्पद्यते, धर्मात् सुखं भवति, धर्मात् सर्वेषां पदार्थानां प्राप्तिर्भवति, धर्मो एव अस्य जगतः सारोऽस्ति।[1]

बुद्धचरितानुसारं सर्वेषु प्राणिषु दया एव धर्मोऽस्ति।[2]

महात्मा विदुरानुसारं धर्मस्य परिभाषा निम्नप्रकारेण कृताऽस्ति यः निजं प्रतिकूलं भवति, तम् अन्यान् प्रति मा करोतु। संक्षेपे धर्मस्य एतादृशः स्वरूपोऽस्ति। अस्य विपरीतं यस्मिन् कामनया प्रवृतिर्भवति स तु अधर्मोऽस्ति।[3]

तेषामनुसारं धर्मस्य पालन–पुरूषं ऐश्वर्यस्य प्राप्तिर्भवति। यः अर्थस्य पूर्णं सिद्धिमिच्छति स पूर्व–धर्मस्यैव आचरेत्। यथा स्वर्गात् अमृतं दूरं न भवति तेनैव धर्मात् अर्थः पृथक् न भवति।[4]

यत्र स सामान्य मानवाय धर्मपालनं आवश्यकम् अकथयत् तत्र नृपायापि धर्मपालनं अत्यावश्यकमस्ति यतः धर्माचरणयुक्तः राजा जगति महतः ऐश्वर्यस्य भोगी भवति।

विदुरः धर्मस्य अष्टमार्गान् अकथयत् – यज्ञ – अध्ययन – दान – तप – सत्य–क्षमा– दया–अलोभाश्च एते सन्ति।[5]

परम्परया सज्जनैः पुरूषैः कृतधर्मस्य आचरणयुक्तस्य नृपस्य धरा धन–धान्येन परिपूर्णं भूत्वा उन्नतिं प्राप्नोति तस्य ऐश्वर्यञ्च वर्धते।[6]

यः भूपतिः धर्मं त्यजति, अधर्मस्य अनुष्ठानं करोति, तस्य राज्यस्य धरा अग्नौ स्थापित–चर्मणः इव संकुचितं भवति।[7]

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण च तस्य परिपालयेत्, यतः धर्ममूलां राज्यश्रियां प्राप्य न तु राजा तां जहाति नैव च सा नृपं त्यजति।[8]

---

[1]धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात् प्रभवते सुखम्। धर्मेण लभते सर्वंधर्मं सारमिदं जगत्। वा रा. अ. का – 9/30

[2]सर्वेषु भूतेषु दया हिधर्मः। बुद्धचं 26/51

[3]न तत् परस्य संदध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः।
संग्रहेण एषः धर्मः स्यात् कामादन्यः प्रवर्तते। वि॰ नी॰ 7/71

[4]अर्थसिद्धिं परमिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत्
नहि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम्।। वि॰ नी॰ 5/44

[5]इज्याध्ययन दानादि तपः सत्यं क्षमा घृणा।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः। वि॰ नी॰ 3/56

[6]धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः
वसुधा वसुसम्पूर्णा वर्धते वर्धिनी।। वि॰ नी॰ 2/29

[7]अथ संव्यतजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः।
प्रति संवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा।। वि॰ नी॰ – 2/29

[8]धर्मे राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत्
धर्ममूलां श्रियां प्राप्यं न जहाति न हीयते।। वि॰नी॰ 2/31

मनुष्यः समयानुसारं धर्म–अर्थ–कामनां सेवेत। इयं वर्णयन् विदुरः कथयति यत् यः समयानुसारं धर्म–अर्थ–काम–एतेषां सेवते, स अस्मिन् लोके परलोके चापि एतान्–धर्म–अर्थ–कामान् लभते।[1]

विदुरः धृतराष्ट्रम् अवदत् यत् मनुष्यः धर्मस्य न कदापि परित्यजेत् यतः धर्मः एव मनुष्यस्य सन्मित्रम् अस्ति।

अतः स तं धर्मसंग्रहार्थम् उपदेशं यच्छन् कथयति यत् –

तात! अद्युना अहं भवते एकाम् अतिमहत्वपूर्णां एवं सर्वोपरि पुण्यजनक वार्ता कथयामि – कामात्, भयात्, लोभात् एवं अस्मै जीवनायापि कदापि धर्मस्य न परित्यजतु।[2]

अग्नौ क्षिप्तं पुरूषस्य पश्चात् तु केवलं तस्य निजकृतं सुकर्म दुष्कर्म वा एव तेन सह गच्छति अतः पुरूषस्य कर्म अस्ति यत् सः शनैः शनैः प्रयत्नपूर्वकं धर्ममेव संग्रहं करोतु।[3] सः धर्मस्य स्वरूपस्य निरूपणेन सह धर्मात् अनभिज्ञः दश प्रकराणां नराणां वर्णनम् अकरोत्। धर्मात् अनभिज्ञः दशप्रकाराणां मनुष्याणां वर्णनम् एवमस्ति नरेषु मत्तः –प्रमत्तः–उन्मतः– श्रान्तः–क्रुद्धः–बुभुक्षितः–त्वरमाणः–लुब्धः–भीतः–कामी च एते मनुष्याः धर्मं न जानन्ति। अतः एतेषु सर्वेषु जनेषु विद्वान् पुरूषः आसक्तिं न वर्धताम्।[4]

उपर्युक्तं विवेचनानुसारं स्पष्टमस्ति यत् धर्मस्य क्षेत्रम् अति व्यापकमस्ति। अस्यानुसारं धर्मः ऐहिक–पारलौकिक–जीवनस्य उन्नतेः मुख्य – साधनमस्ति। ऐहिक जीवने धमस्य अभिप्रायः कर्त्तव्यकर्मणि अस्ति। मानवस्य स्वानि यानि कर्त्तव्य–कर्माणि सन्ति तेषां निर्वाहः पूर्णरूपेणः धर्मपालनमेवास्ति। अतः विदुरः अनेक–स्थलेषु कर्त्तव्य–कर्माणि धर्मस्य श्रेण्याम् स्थापितवान्। अतः धर्मशास्त्रानुसारं एवं विदुरानुसारं धर्मस्य स्वरूपं स्पष्टमेव प्रतीयते।

---

[1]यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते।
धर्मार्थकाम संयोग सोऽमुत्रेह च विन्दति।। वि॰ नी॰ 5/51

[2]इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि पुण्यपदं तात महाविशिष्टम्।
न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्म जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः।। वि॰ नी॰ 8/11

[3]अग्नौ प्रास्तं तु पुरूषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम्।
तस्मातु पुरूषोयत्नात् धर्मं संचिनुयाच्छनैः। वि॰ नी ॰ 8/17

[4]दश धर्म न जानन्ति धृतराष्ट्र निवोधतान्
मत्तः प्रमत्तः उन्मत्तः श्रान्तः कुद्धो बुभुक्षितः।
त्वरमाणश्च लुबधश्च भीतः कामी च ते दश।
तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत् पण्डितः।। वि॰ नी॰ 1/105, 106

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org